

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

О. А. Довгополова

**СУЧАСНИЙ ФІЛОСОФСЬКИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ
ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ**

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

з вибіркового курсу для здобувачів третього (освітньо-наукового)

рівня вищої освіти спеціальності 033 Філософія

ОДЕСА
ОНУ
2021

УДК 930.1

Д58

Автор:

О. А. Довгополова – доктор філософських наук, професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Рецензенти:

В. Б. Ханжи – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та біоетики ОНМедУ;

І. В. Голубович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;

І. І. Старовойтова – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Рекомендовано вченою радою
факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 6 від 24 червня 2020 року.

Довгополова О.А.

Д58 Сучасний філософський інструментарій досліджень історичної пам'яті : методичні вказівки з вибіркового курсу для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності 033 Філософія / О. А. Довгополова. – Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2020. – 36 с.

Методичні вказівки коротко викладають зміст вибіркового курсу «Сучасний філософський інструментарій досліджень історичної пам'яті», який читають здобувачам третього освітньо-наукового рівня вищої освіти спеціальності 033 філософія в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова.

УДК 930.1

© Довгополова О. А., 2021

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ТЕМА 1. МЕТОДОЛОГІЯ М. ГАЛЬБВАКСА ТА РЕАКЦІЯ НА НЕЇ ЗБОКУ ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОТИ	7
<i>Список рекомендованих джерел та літератури за темою</i>	9
<i>Питання для самоконтролю</i>	10
<i>План семінарського заняття на тему: «Методологія М. Гальбвакса та реакція на неї збоку філософсько- історичної спільноти»</i>	10
ТЕМА 2. ФРАНЦУЗЬКА ТРАДИЦІЯ MEMORY STUDIES ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.	10
<i>Список рекомендованих джерел та літератури за темою</i>	14
<i>Питання для самоконтролю</i>	14
<i>План семінарського заняття на тему: «Французька традиція memory studies другої половини хх ст.»</i>	15
ТЕМА 3. ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В РОБОТАХ АЛЕЙДИ АССМАН	15
<i>Список рекомендованих джерел та літератури за темою</i>	20
<i>Питання для самоконтролю</i>	20
<i>План семінарського заняття на тему: «Проблематика історичної пам'яті в роботах Алейди Ассман»</i>	21
ТЕМА 4. ПРОБЛЕМАТИКА ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО В РОБОТАХ ЙОРНА РЮЗЕНА	21
<i>Список рекомендованих джерел та літератури за темою</i>	30
<i>Питання для самоконтролю</i>	31
<i>План семінарського заняття на тему: «Проблематика тоталітарного минулого в роботах Йорна Рюзена»</i>	32
САМОСТІЙНА РОБОТА ЗДОБУВАЧА	33
ДОДАТКИ	34
<i>Додаток 1. Питання для підсумкового контролю</i>	34
<i>Додаток 2. Список рекомендованих джерел та літератури</i>	35

ПЕРЕДМОВА

Запропоновані методичні вказівки, фактично, є коротким викладом змісту дисципліни «Сучасний філософський інструментарій досліджень історичної пам'яті», яку викладають здобувачам третього освітньо-наукового рівня вищої освіти спеціальності 033 Філософія в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова.

Методичні вказівки відповідають навчальній програмі дисципліни «Сучасний філософський інструментарій досліджень історичної пам'яті», яка, у свою чергу, складена відповідно до освітньо-наукової програми підготовки доктор філософії спеціальності 033 Філософія. *Мета навчальної дисципліни «Сучасний філософський інструментарій досліджень історичної пам'яті»:* практичне освоєння методик визначення типу історичної свідомості тої чи іншої спільноти; оволодіння основною термінологією з сучасної філософії історії. *Завдання навчальної дисципліни «Сучасний філософський інструментарій досліджень історичної пам'яті»:* формування компетентностей для практичного застосування методик вивчення історичної свідомості.

Процес вивчення навчальної дисципліни «Сучасний філософський інструментарій досліджень історичної пам'яті» спрямований на формування елементів наступних компетентностей:

а) інтегральної: Здатність розв'язувати комплексні проблеми в галузі професійної та дослідницько-інноваційної діяльності у сфері філософії, що передбачає глибоке переосмислення наявних та створення нових цілісних знань з філософії та професійної практики;

б) загальних: здатність до креативного, системного, абстрактного мислення, аналізу та синтезу; вміння враховувати точки зору, що ґрунтуються на різних світоглядних, конфесійних та соціокультурних засадах;

в) спеціальних фахових: Здатність вивчати філософію як відкриту систему знань, вид людської діяльності, культурний феномен та соціальний інститут; здатність вивчати та використовувати філософські методології при дослідженні певної тематики, розрізняти

міждисциплінарні ситуації при взаємодії науковців з різних дисциплін в межах спільних проектів.

У результаті вивчення навчальної дисципліни «Сучасний філософський інструментарій досліджень історичної пам'яті» здобувач повинен

знати:

- зміст основних концепцій інтерпретації природи історичної пам'яті;
- концепції, що критикують дослідження історичної пам'яті;
- основні методики визначення стану історичної пам'яті.

вміти:

- володіти методами синтезу і аналізу філософських знань, фундаментальними навичками науково-дослідної роботи;
- усно та письмово професійно презентувати результати власного наукового дослідження українською мовою для вітчизняного та світового співтовариства;
- здійснювати гуманітарну (соціально-філософську, філософсько-антропологічну, етичну) експертизу соціокультурних проектів, міських, регіональних, державних та міжнародних програм трансформації суспільства;
- здійснювати публічні освітньо-наукові, інформаційні проекти, організувати презентації, майстер-класи у публічному просторі (публічні майданчики, ЗМІ) на філософські та історико-філософські, релігійні, морально-етичні, мистецько-естетичні теми; вести культурно-просвітницьку діяльність, спрямовану на популяризацію філософських знань та підвищення рівня філософської культури;
- використовувати отриманні знання для підвищення рівня культури раціонально-логічного критичного мислення, відкритості та свободи розуму, громадянської відповідальності, здатності опиратися різним формам пропаганди, фанатизму, маніпуляції свідомістю, виключення і нетолерантності.

Курс має обсяг 3 кредити (90 годин) і передбачає проведення лекцій (16 годин) та семінарських занять (14 годин), самостійну роботу (60 годин). Передбачається підсумковий залік.

Як було зазначено, методичні вказівки відповідають навчальній програмі дисципліни «Сучасний філософський інструментарій досліджень історичної пам'яті» і складаються з двох змістових модулів. Перший змістовий модуль **«Методологічний підхід до дослідження історичної пам'яті Моріса Гальбвакса та його послідовників у французькій філософській традиції»** охоплює дві теми **«Методологія М. Гальбвакса та реакція на неї з боку філософсько-історичної спільноти»**, в межах якої розглядається концепція колективної пам'яті Моріса Гальбвакса, роль соціальних фреймів у її функціонуванні, а також реакція з боку філософсько-історичної спільноти та наслідки для подальших філософсько-історичних досліджень, і **«Французька традиція memory studies другої половини ХХ ст.»**, в межах якої розглядається розвиток та рецепція концепції Гальбвакса у французькій філософсько-історичній традиції (школа «Анналів», герменевтика тощо) та її критика з боку німецької (Алейда Ассман); розвиток концепції колективної пам'яті у П'єра Нора.

Другий змістовий модуль **«Методологічні напрацювання вивчення історичної пам'яті в контексті тоталітарного минулого»** також охоплює дві теми – **«Проблематика історичної пам'яті в роботах Алейди Ассман»**, в межах якої розглядаються особливості підходу до дослідження історичної пам'яті у німецькій філософсько-історичній традиції (Яна та Алейда Ассмани); рівні формування пам'яті: «біологічний», «соціальний», «культурний»; типи колективної пам'яті: «комунікативна», «культурна» та «політична»; «архів» та «канон» в історичній пам'яті; взаємозв'язок понять «історична пам'ять» та «колективна пам'ять»; та **«Проблематика історичної пам'яті в роботах Алейди Ассман»**, в межах якої розглядається взаємозв'язок досліджень історичної пам'яті та Голокосту: місце поняття Голокосту в формуванні сучасного європейського проєкту, проблематика «унікальності події Голокосту» та проблеми, що оформилися за декілька десятків років пропрацювання пам'яті про травматичні події; історична пам'ять та історична свідомість (Йорн Рюзен).

ТЕМА 1. МЕТОДОЛОГІЯ М. ГАЛЬБВАКСА ТА РЕАКЦІЯ НА НЕЇ З БОКУ ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОТИ

В межах цієї теми здобувач має опанувати методологію засновника напрямку Memory Studies М. Гальбвакса.

Структура теми:

- 1. Роль соціальних фреймів (рамок) у функціонуванні пам'яті.*
- 2. Колективна пам'ять як метафора.*
- 3. Особливості процесу накопичення образів минулого та історичного досвіду соціумом задля саморепрезентації та самоідентифікації. Критика Марком Блоком концепції «колективної пам'яті».*
- 4. Полеміка Сюзан Зонтаг та Алейди Ассман щодо можливості соціума пам'ятати.*

Поняття колективної пам'яті є одним з найбільш неоднозначних понять сучасної гуманітаристики, біля якого вже не один десяток років точаться запеклі дискусії. Занурюючись в дослідження феномену колективної пам'яті та її різновидів, треба добре розуміти, які саме смислові вузли зав'язуються біля його (феномену) описання. Від початку широкого застосування поняття колективної пам'яті наприкінці 20-х років ХХ століття в нього з'явилися як прибічники, так і непримиренні супротивники. Отже, саме використання цього поняття вимагає від дослідника розуміння всіх претензій, що висувалися до нього та формування власної дослідницької позиції.

Німецька дослідниця Астрід Ерлл підкреслює, що на початку ХХ ст. ціла низка дослідників наблизилась до дослідження колективної пам'яті: Зігмунт Фрейд, Анрі Бергсон, Єміль Дюркгейм, Моріс Гальбвакс, Абі Варбург, Арнольд Цвейг, Карл Мангейм, Фредерік Бартлет та Вальтер Беньямін. Всі вони в тій чи іншій мірі представляють три філософсько-історичні дослідницькі традиції: англо-американську, французьку та німецьку. Важливо зауважити, що найбільшого розквіту memory studies досягли в рамках французької та німецької традицій. Це певною мірою пов'язано з особливостями дискурсу щодо пам'яті про Другу світову війну у

Франції (французький опір або колабораціонізм) та Німеччині (страждання німецького народу або пам'ять про Голокост).

Проблематика колективної пам'яті була вперше окреслена та концептуалізована в роботах французького соціолога Моріса Гальбвакса в середині 20-х років минулого століття. Гальбвакс у своїй роботі «Соціальні рамки пам'яті» першим описав таке явище, як колективна пам'ять. В 1925 році дослідник сформулював свою концепцію соціальних структур колективної пам'яті. Колективна пам'ять – це метафора, яка описує колективний досвід певної спільноти, спільні уявлення про те, що є для неї важливим, як інтерпретувати ті чи інші події. Колективна пам'ять дозволяє нам накопичувати та зберігати чужий досвід подій (джерела такого накопичення можуть бути будь-якими: книги, кінофільми, розмови, комп'ютерні ігри тощо). Накопичуючи образи минулого, група має можливість «презентувати свою історію – походження і розвиток... впізнавати себе в низці століть»

Звісно, пам'ять є феноменом суто індивідуальним, але більша частина того, що ми «пам'ятаємо» з власного життя, є не нашим власним досвідом, а знанням, що ми засвоїли із комунікації з членами своєї спільноти. Події ж життя своєї держави ми пам'ятаємо, але важливо, що пам'ятаємо ми їх не з особистого досвіду, а з комунікації та ЗМІ. Історична же пам'ять є різновидом колективної пам'яті, що спрямована на розуміння та інтерпретацію подій, що виходять за межі біологічного життя людини, але є важливими для самовизначення спільноти, з якою людина себе ідентифікує.

Німецький історик мистецтв Астрід Ерлл наголошує, що Моріс Гальбвакс зробив потрійний внесок в гуманітаристику. По-перше, він ввів у обіг поняття «соціальних рамок пам'яті», отже артикулював ідею про те, що індивідуальні спогади формуються та запускаються соціально-культурними контекстами, тобто «рамками», «фреймами». По-друге, його дослідження родинної пам'яті вплинуло на розвиток усної історії. По-третє, своїми дослідженнями пам'яті релігійних спільнот він зосередив увагу на топографічному аспекті колективної пам'яті, створивши підґрунтя для розробки поняття «місць пам'яті»

П. Нора та поняття «культурного пам'ятання» Я. та А. Ассман.

Не дивлячись на численні сучасні дослідження в цьому полі, колективна пам'ять як дослідницький феномен та підходи до її дослідження завжди викликали потужну критику. Одним з перших критиків поняття став колега та багаторічний однодумець Гальбвакса – Марк Блок, який звинуватив Гальбвакса в гіпостазуванні понять. Пам'ять, на думку Блока, є індивідуальним феноменом, соціуму нема чим думати.

Одним з критиків поняття колективної пам'яті була й Сюзан Зонтаг, яка вважала поняття беззмістовним. Для Зонтаг «будь-яка пам'ять індивідуальна, невідтворна – і вмирає разом з кожною людиною». За поняттям «колективна пам'ять», вважає Сюзан Зонтаг, – стоїть не пригадування, а «домовленість, що це важливо, а це історія про те, як все сталося»

Аналізуючи позицію Зонтаг, Алейда Ассман зауважує, що на терміні «пам'ять» у Зонтаг «вичерпується ліцензія на метафоричне мовлення». Тобто, суспільство за Зонтаг може вибирати, думати та говорити – але пам'ятати не може. Ассман підкреслює, що сам Гальбвакс був свідомий можливості подібних інтерпретацій його концепції (в соціуму немає мозку, йому нема чим пам'ятати), тому він дуже обережно та ретельно прописував, що те, що він називає «колективною пам'яттю», має відношення до так званих «соціальних фреймів», які не тільки підтримують колективні уявлення про минуле, але й спрямовують індивідуальні спогади. Визначити колективну пам'ять не в термінах метафізики (як *Volksgeist* чи *Zeitgeist*), а в термінах індивідуальної участі в соціальних фреймах – це означає, на думку Ассман, – витягти її з класу «вигаданих понять» та перетворити в новаторський термін, який відкрив дорогу до нової області досліджень.

Список рекомендованих джерел та літератури за темою:

1. Анкерсміт Ф. Постмодерністська приватизація минулого / пер. з англ. І. Реброва, В. Склокін // Україна Модерна. – № 15 (4). – 2009. – С. 246 – 271.
2. Ассман А. Рефреймування пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gefter.ru/archive/11839>

3. Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти // *Ab imperio*. – № 3. – 2004. – С. 71 – 90.

4. Хальбвакс М. Историческая и коллективная память [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>

5. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / пер. с фр. и вступ. Статья С. Зенкина. – М. : Новое издательство, 2007. – 348 с.

Питання для самоконтролю за темою:

1. Які дослідники звертались до дослідження колективної пам'яті до Моріса Гальбвакса?
2. Що таке колективна пам'ять за Морісом Гальбваксом?
3. Які три важливих відкриття Астрід Ерпл приписує Гальбваксу?
4. Що таке «соціальні рамки пам'яті»?
5. Хто з дослідників і за що критикував концепцію Моріса Гальбвакса?

План семінарського заняття на тему:

«Методологія М. Гальбвакса та реакція на неї з боку філософсько-історичної спільноти»

1. Роль соціальних фреймів (рамок) у функціонуванні пам'яті.
2. Колективна пам'ять як метафора.
3. Особливості процесу накопичення образів минулого та історичного досвіду соціумом задля саморепрезентації та самоідентифікації.
4. Критика Марком Блоком концепції «колективної пам'яті».
5. Полеміка Сюзан Зонтаг та Алейди Ассман щодо можливості соціума пам'ятати.

ТЕМА 2. ФРАНЦУЗЬКА ТРАДИЦІЯ MEMORY STUDIES ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Необхідною частиною вивчення MEMORY STUDIES є занурення в різні інтелектуальні традиції роботи з пам'яттю. Французька традиція складає окрему інтелектуальну течію і варта особливої уваги здобувача.

Структура теми:

1. *Жак ле Гофф про пам'ять як попередницю історичного знання.*
2. *Поль Рікер про розрив між пам'яттю та історію.*
3. *Особливості наслідування традиції memory studies від Моріса Гальбвакса до П'єра Нора.*
4. *Місце концепції «місце пам'яті» у французькій та світовій традиції memory studies: розвиток та критика.*
5. *Пам'ять як конструкт. Критика Алейдою Ассман концепції «місце пам'яті» П. Нора.*

В рамках цієї теми вкрай важливо поставити питання: чому Франція перша? Чому саме у Франції дослідження колективної пам'яті набирають такий оберт? Відповідь на це питання лежить у двох площинах: науковому та соціальному. З наукової точки зору, французька філософсько-історична та соціологічна думка досягла неабияких висот. Наприклад, значного впливу на світову гуманітаристику мала концепція колективної свідомості Єміля Дюркгейма, а також «революційний» підхід до методології історичного дослідження представників «школи Анналів» (Марк Блок, Люсьєн Февр) тощо. Комплексність цього явища підкреслюється активним цитуванням, аналізом та певною критикою представниками «школи Анналів» праць Дюркгейма, а також активною участю самого Моріса Гальбвакса в роботі журналу «Аннали» (при цьому, Марк Блок критикував Гальбвакса за концепцію колективної пам'яті).

З соціальної точки зору після декількох десятиліть економічного зросту криза 1974 р. актуалізувала проблеми та дискурси, що були в «архіві» (див. Тему 1 Змістового модуля 2): скільки було знищено заради звільнення місця для поступу. Масштаби збитків, нанесених Прогресом, вперше стали об'єктом обговорення. Коли в 1970 р. помер Шарль де Голль, пам'ять вибухнула необхідністю говорити про колаборацію французів під час Другої світової. Де Голль наголошував на тому, що рух опору французів нацизму був значно важливішим за колабораціонізм. Конкретними детонаторами цього вибуху були: 1) заочне помилування (1971) президентом Франції

Жоржем Помпиду вішістського колабораціоніста, одного з організаторів депортації євреїв до таборів смерті, подальше його заочне звинувачення судом (1973), арешт (1989), звинувачення у злочинах проти людства (1991) та смерть у в'язниці (1996); 2) кінофільм Марселя Офюльса «Горе та жалоба» (1969) про вішістську Францію; 3) книга Роберта Пакстона «Франція Віші» (1973).

Однією з найбільш важливих тем у французькому філософсько-історичному дискурсі є взаємовідносини історії та пам'яті. Так, в 1990-ті роки у Франції з'являються фундаментальні роботи Жака Ле Гоффа «Історія і пам'ять». Ле Гофф наголошує на тому, що основна роль історичної пам'яті – виконувати роль «*Historia est magistra vitae*» («Історія – вчителька життя»), яку історична наука не виконує. Тобто, історична пам'ять – це основа для самоідентифікації та історичної свідомості (за Йорном Рюзенем). На думку Поля Рікера, тема пам'яті спливає лише внаслідок «розриву між пам'яттю та історією», а «про пам'ять говорять тільки тому, що її більше не існує».

Протиставлення історії та пам'яті з'являється вже в текстах Моріса Гальбвакса. Це протиставлення розвиває П'єр Нора. Емоційний (навіть пристрасний) підхід французького історика та філософа історії дозволяє доторкнутися до самої суті розрізнення між історією та пам'яттю, як воно існує в сучасній гуманітаристиці.

Нора виходить з припущення, що до епохи модернізації історія та пам'ять були тотожні. Доба модернізації обірвала те, що здавалося природним – нерозрізненість історії та пам'яті. Французький теоретик у «Проблематиці місць пам'яті» навіть говорить про загарбницький натиск історії, що викоренила пам'ять. Він зауважує, що німецька мова надає можливість розрізняти ці два феномени (*Geschichte* та *Historie*) – але французьке нерозрізнення відкриває нам сутність феномену єдності історії та пам'яті в традиціях століть.

З точки зору Нора пам'ять – це «життя, носіями якого завжди є живі соціальні групи, в цьому сенсі вона постійно еволюціонує, вона відкрита діалектиці запам'ятовування та амнезії, не здає собі справи в своїх послідовних деформаціях, піддається всім використанням та

маніпуляціям, здатна на довгі приховані періоди та раптові пожвавлення». На відміну від пам'яті Історія – це «завжди проблемна та неповна реконструкція того, чого вже нема». Нора протиставляє пам'ять та історію як живе та мертво, пов'язане з сьогоденням та відірване від нього.

При цьому саме в силу протиставлення «живого» та «мертвого» пам'ять піддається на емоціональні викривлення, тоді як історія орієнтована на критичне мислення та аналіз. В одному й тому ж суспільстві може бути безліч пам'ятей – залежно від того, скільки груп існує в цьому суспільстві та потребує об'єднання. Пам'ять – це абсолют, історія знає тільки відносно. П'єр Нора демонструє, що колективна пам'ять є таким самим конструктом, як і історія. Але це сконструйовані феномени, що функціонують в різних сферах.

П'єр Нора значним чином розвиває концепцію колективної пам'яті Моріса Гальббакса. Він розділяє його переконаність в спонтанній та динамічній природі колективної пам'яті. Пам'ять, на думку Нора, знаходиться «в постійній еволюції... яка не усвідомлює свої постійні деформації, вразлива до маніпуляцій та привласнення, згасання на час та відродження». Для Нора «пам'ять – це життя, народжене спільнотами», «це життя, носіями якого завжди виступають живі соціальні групи». Історія (в сенсі історичної науки) та пам'ять знаходяться в «фундаментальній опозиції».

Він йде далі Гальббакса та стверджує, що історія і пам'ять не тільки протилежні, але саму пам'ять неможливо досліджувати науково, тому що сама історична наука виникла «в протиставленні пам'яті та прагне її придушити». В результаті «загарбницького натиску історії», як висловлюється Нора, стався обрив «древнього зв'язку ідентичності». У сучасному світі ми можемо знайти тільки «релікти, «архівні форми» пам'яті, які можна знайти в особливих, ізольованих від звичайного плину життя «місцях»». Саме ці місця Нора називає «місцями пам'яті», завдяки яким ми можемо «населити нашу пам'ять», а з'являються вони лише тому, що «пам'ять віднесена історією». Для кожної соціальної групи такі «місця пам'яті» як і історична пам'ять в цілому – свої, й, відповідно, скільки існує

колективів – стільки і пам'ятей, що у відкрити протиставляється ідеї всесвітньої історії. *Les lieux de memoire* («місця пам'яті») створюються в результаті «гри пам'яті та історії, взаємодії цих двох факторів, в результаті якого відбувається взаємне перевизначення».

Важливо наголосити, що концепція П'єра Нора мала дуже потужну критику. Так, американський дослідник Алан Мегілл, полемізуючи з Нора, розмежовує пам'ять як ту, що «пов'язана з ненадійністю сьогоденної ідентичності... ностальгія пов'язана з відчуттям задоволеності ідентичністю справжнього». Німецька історикиня та культурологиня Алейда Ассман каже, що насправді такий ностальгічний «інтерес до «місць пам'яті» (*les lieux de memoire*) є компенсацією та хибним заміщенням втрати автентичної вбудованої пам'яті та, як такий, є... наслідок... нездоланної сили, з якою сучасний прогрес жбурляє теперішнє в безодню минулого». Саме у зв'язку з цим Мегілл критикує П'єра Нора за зведення історичної пам'яті до історичної ностальгії: «багато з цих «місць пам'яті», по суті, є місцями ностальгії», оскільки служать для актуалізації ідентичності в сьогоденні.

Список рекомендованих джерел та літератури за темою:

1. Ассман А. Трансформации нового режима времени // Новое литературное обозрение. – 2012. – № 4. – С. 16 - 31.
2. Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти // *Ab imperio*. – № 3. – 2004. – С. 71 – 90.
3. Мегилл А. Историческая эпистемология. – М. : Канон+, 2007. – 480 с.
4. Нора П. Проблематика мест памяти // *Франция-память*. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – С. 17 – 50.
5. Рикер П. Память, история, забвение / пр. с фр. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
6. Nora P. Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire* // *Representations*. – No. 26, 1989. – P. 7 - 24.

Питання для самоконтролю за темою:

1. Які досягнення французької гуманітаристики створили підґрунтя для досліджень колективної пам'яті?
2. Якими були соціальні передумови розвитку дискурсу колективної пам'яті у Франції після Другої світової війни?

3. В чому різниця підходів до розв'язання проблеми взаємовідносин історії та пам'яті в концепціях Жака Ле Гоффа та П'єра Нора?
4. В чому специфіка концепції «місць пам'яті» П'єра Нора?
5. За що концепцію П'єра Нора критикували Алейда Ассман та Алан Мегілл?

План семінарського заняття на тему:

«Французька традиція memory studies другої половини ХХ ст.»

1. Жак ле Гофф про пам'ять як попередницю історичного знання.
2. Поль Рікер про розрив між пам'яттю та історію.
3. Особливості наслідування традиції memory studies від Моріса Гальбвакса до П'єра Нора.
4. Місце концепції «місць пам'яті» у французькій та світовій традиції memory studies: розвиток та критика.
5. Пам'ять як конструкт.
6. Критика Алейдою Ассман концепції «місць пам'яті» П. Нора.

ТЕМА 3. ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В РОБОТАХ АЛЕЙДИ АССМАН

Найбільш потужна традиція вивчення MEMORY STUDIES пов'язана з роботами А. Ассман та німецьких теоретиків, тому вони є необхідними для ознайомлення.

Структура теми:

1. Рівні формування пам'яті: «біологічний», «соціальний», «культурний».
2. Три типи колективної пам'яті: «комунікативна», «культурна» та «політична».
3. Підходи до дослідження історичної пам'яті та її взаємозв'язок з колективною пам'яттю.
4. Поняття «архіву» та «канону» та їх роль у процесі «рефреймування» історичної пам'яті.

Другим значним епіцентром розвитку напрямку *memory studies* стала Німеччина. Тут, на відміну від Франції, соціальна сторона сплеску колективної пам'яті була значно важливіша за наукову (при цьому філософсько-історична думка Німеччини була на високому рівні). Теми колективної провини, страждань німецького народу під час звільнення Німеччини від нацизму, Голокосту по-різному виходили з «архіву» в «канон» та спричиняли вибух.

Величезний внесок в розвиток поняття колективної пам'яті зробили німецьки дослідники Я. Ассман та А. Ассман. Вони розрізняють декілька шарів колективної пам'яті, що ми можемо виокремити. При першому ж підході до пам'яті ми маємо розрізнити поле автобіографічного знання та інформацію, що передається між поколіннями. Це розрізнення було запущене ще Гальбваксом.

На думку Алейди Ассман, пам'ять має три рівні:

- *Перший рівень*, на якому формується пам'ять – біологічний. Саме цей рівень переважно вважається власне пам'яттю, отже він базується на власних враженнях людини та фіксується її свідомістю. При цьому, як зазначає А. Ассман, нейронна система не є автономною. Біологічну пам'ять на різних рівнях підтримує інтерактивність: біологічна пам'ять розвивається через взаємодію з іншими людьми.

- *Другий рівень* – соціальна пам'ять. На цьому рівні в індивідуальну пам'ять включається досвід інших людей. Навіть ті події, які ми вважаємо частиною свого власного досвіду, великою мірою закарбовуються в нашій пам'яті завдяки участі інших людей – ми не можемо бути свідками всіх подій, що відбуваються протягом нашого життя. Ми можемо пам'ятати багато з того, що не бачили самі, але нам розповіли інші люди, або ми про щось дізналися з медіа. Це зберігає наша власна пам'ять, але це не є елементом нашого власного досвіду. Саме на цьому рівні розкривається природа навіть індивідуальної пам'яті як конструкта. Коли події накладаються одна на одну, свідомість людини вибудовує картинку, яка більше відповідає наративній конструкції, в якій ми сприймаємо події. Дослідження індивідуальної пам'яті показали, що наші спогади

можуть змінюватися з часом, бо наша пам'ять не може зберігати всю інформацію, що до неї потрапляє. З часом відбувається фільтрація, і ті частини інформації, що залишилися, отримують нові контексти, а ціле – нову конфігурацію.

- *Третій рівень*, що виділяє Алейда Ассман, – рівень культурної пам'яті, яка формується вже не завдяки досвіду, а завдяки медіаторам. Така пам'ять відрізняється від родинної наявністю опори у вигляді символів, що закріплюють спогади для майбутнього, щоб забезпечити імперативну спільність спогадів для наступних поколінь. Монументи, пам'ятники, ритуали тощо закріплюють комеморативні практики за рахунок матеріальних знаків та періодичності повторення. Це надає можливість поколінням, що не мають події у власному досвіді, причаститись спільному спогаду.

Співставлення індивідуальної та колективної пам'яті надає можливість побачити, що будь-яка пам'ять (навіть обумовлена біологічними чинниками) має характер конструкта. Звичайно ж, індивідуальна та колективна пам'ять мають різну природу – якщо індивідуальна має основу в біології людини, то всі різновиди колективної пам'яті є комунікативними соціальними конструктами. Таким чином, використання поняття пам'ять до колективних уявлень носить характер метафори. Достатньо традиційне звинувачення на адресу дослідників колективної пам'яті, що нібито тільки індивідуальна пам'ять фіксує минуле «як воно є», в той час як «колективна» є формою маніпуляції та нав'язування, не витримує критики, коли ми звертаємось до конструктивістської природи індивідуальної пам'яті та наративної організації особистісних спогадів.

А. Ассман не вважає поняття колективної пам'яті пустим поняттям, але не любить його через певну невизначеність. Для уточнення змісту понять, з якими вона працює, дослідниця пропонує розкласти це непрозоре поняття на три: соціальна, політична та культурна пам'ять (в нашій роботі є окремий параграф, присвячений культурній пам'яті, але там береться той шар теоретичних розробок, де культурна пам'ять набуває інших обріїв).

- *Соціальна пам'ять*, за визначенням Ассман, бачить у минулому те, що пережито й передано через комунікацію (або є подавленим) всередині даного суспільства. Вона постійно змінюється, бо зникає зі смертю індивідів. Така пам'ять не є однорідною, є особливості пам'яті поколінь. Дослідниця стверджує, що соціальна пам'ять змінюється не поступово, а стрибками, приблизно кожні 30 років. Зміна поколінь в цьому процесі грає головну роль.

- *Політична пам'ять* має інший часовий діапазон. Індивідуальні та соціальні спогади персоніфіковані, їх існування залежить від безпосередньої комунікації. Політична та культурна пам'ять з'являються через посередництво, їм треба пройти перевтілення. Вони базуються на опорах символів та матеріальних репрезентацій. Обидва ці різновиди пам'яті тяжіють до довготривалості, орієнтовані на комунікацію між поколіннями, до цього використовуються бібліотеки, музеї, пам'ятники та різні варіанти спільної участі. Політичні меморіальні конструкти відрізняються від соціальних в трьох аспектах. По-перше, вони не пов'язані з іншими спогадами та тяжіють до єдності та закритості. По-друге, політична пам'ять не розрізнена та фрагментована, а вписана в емоційно-заряджений наратив. По-третє, вона тяжіє до постійності, потребує меморіалів та матеріальних знаків присутності минулого, створює церемоніальні способи включення в спільний досвід.

- *Культурну пам'ять* А. Ассман визначає як стратегію боротьби з досвідом загального забуття. Вона розрахована на розуміння та вписування у власну ідентичність великих часових проміжків, що дозволяють схопити знання про минуле в максимально інший, ніж комунікація, спосіб. Культурна пам'ять включає канон та архів пам'ятання.

Концепцію «архіву» та «канону» Алейди Ассман використовує для пояснення основних процесів, що протікають в рамках колективної пам'яті. Канон історичної пам'яті включає набір знань, інтерпретацій, меморіальних практик та підтриманого державою способу розповіді про історію. Набір історичних інтерпретацій, що в

силу якихось причин не потрапили до канону, складає архів історичної пам'яті.

Архів та канон пам'ятання створюються в культурах, що спираються на письмові джерела. Бар'єр між каноном та архівом проходить між тим, що зобов'язані пам'ятати представники певної спільноти та тим, що було визнано незначущим та вартим забування. Активна пам'ять канону підтримує те, що суспільство навмисно обрало та підтримує для зберігання в матеріальній формі. Її інституції – це літературний та візуальний канон, шкільна програма, музеї, сцена, свята, традиції пам'ятання.

У порівнянні з каноном є інформація про минуле, яка жевріє в очікуванні. Вона існує в джерелах, готова для інтерпретації професіональними істориками. Вона не пройшла фільтри соціальної селекції та не варта того, щоб перетворитись на живу пам'ять спільноти. При цьому дослідниця показує, що межа між каноном та архівом пам'ятання є проникною в обох напрямках. В силу обставин, що змінюються, з архіву певне знання може перетекти в простір соціально затребуваного та стати частиною канону. Саме в силу гнучкості кордонів між архівом та каноном Алейда Ассман вважає, що ці поняття треба включати в описання культурної пам'яті, яка є більш пластичною та потребує індивідуальної участі людей. Політична пам'ять є більш жорсткою.

«Канон», по суті, являє собою звід того, що та чи інша група «домовилася» пам'ятати та шанувати у вигляді ряду повторюваних дій, свят, згадок, цитат і відсилань. «Архів» зберігає все те, що «було відкинуто, забуто, виключено або відхилено», але все ще є важливим для будь-якої частини соціуму. «Архів» перебуває в постійній напрузі та в очікуванні зміщення пріоритетів. Справа в тому, на думку Ассман, що взаємини «архіву» і «канону» часто приймають форму суперництва та, рано чи пізно, якась частина інформації з «архіву» пробивається в «канон». Рідше відбувається «рефреймування» пам'яті – значуща зміна позицій «архіву» та «канону». В цьому контексті відбувається переосмислення найчастіше травматичного досвіду

пам'яті. Такі переосмислення бувають як у вигляді поступового «прозріння», так і у вигляді відвертої боротьби за місце в «каноні».

Часто притулком «архіву» стає комунікативна сімейна пам'ять, що не дивно, оскільки це найбільш не опосередкований варіант колективної пам'яті. Після 2001 року, на думку Алейди Ассман, «індивідуальні спогади з приватного та неофіційного фрейма сім'ї були перенесені у фрейм суспільства в цілому» за допомогою ЗМІ, книг, фільмів і відео. Така загальнодоступність стає знаковою особливістю сучасної комунікативної пам'яті, оскільки завдяки доступності інформації, величезній кількості соціальних мереж, блогів, сервісів миттєвих повідомлень, з'явилося місце для кожного свідчення і кожне з них має шанс стати загальнодоступним. Про те, що такий потік «рефреймованих» спогадів з 2001 року був хаотичним, свідчить відсутність «фанфар», не прихильність до пам'ятної дати (на той момент залишалось 4 роки до 60-річчя закінчення війни) й, більш того, все це говорить про те, що «це все ще були персоніфіковані спогади про пережите, наповнені сильними особистими емоціями», – пише Ассман.

Список рекомендованих джерел та літератури за темою:

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
2. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / пер. с нем. Б. Хлебникова. – М. : Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.
3. Ассман А. Рефреймируя память [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/11839>
4. Ассман А. Трансформации нового режима времени // Новое литературное обозрение. – 2012. – № 4. – С. 16 - 31.
5. Ассман Я. Культурная память : Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М. Сокольской. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.

Питання для самоконтролю за темою:

1. На яких рівнях формується пам'ять (за Алейдою Ассман) ?
2. Які типи колективної пам'яті виділяє Ян Ассман, а які Алейда Ассман?

3. Що таке «архів» та «канон» у колективній пам'яті?
4. Як проходить процес «рефреймування» пам'яті?

План семінарського заняття на тему:

«Проблематика історичної пам'яті в роботах Алейди Ассман»

1. Рівні формування пам'яті: «біологічний», «соціальний», «культурний».
2. Три типи колективної пам'яті: «комунікативна», «культурна» та «політична».
3. Підходи до дослідження історичної пам'яті та її взаємозв'язок з колективною пам'яттю.
4. Поняття «архіву» та «канону» та їх роль у процесі «рефреймування» історичної пам'яті.

ТЕМА 4. ПРОБЛЕМАТИКА ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО В РОБОТАХ ЙОРНА РЮЗЕНА

Для опанування сучасної методології MEMORY STUDIES здобувачу необхідно опрацювати поле досліджень колективної травми.

Структура теми:

1. *Поняття історичної свідомості в концепції Йорна Рюзена, складові історичної свідомості, сфери реалізації.*
2. *Місце поняття Голокосту в формуванні сучасного європейського проєкту, проблематика «унікальності події Голокосту» та проблеми, що оформилися за декілька десятиріч пропрацювання пам'яті про травматичні події.*
3. *Капсулювання пам'яті про Голокост та досліджень Голокосту в сучасному публічному та академічному просторі.*
4. *Проблема аналізу злочинів тоталітарних режимів у порівняльній перспективі.*

В минулих розділах вже йшла мова про дискусію дослідників щодо природи взаємовідносин історії та пам'яті. Це протиставлення своєрідним чином знімає німецький історик та теоретик культури Йорн Рюзен. У своїй книзі «Нові шляхи історичного мислення», він каже, що історична свідомість – «це сукупність ментальних (емоційних та когнітивних, естетичних, моральних, несвідомих і свідомих) операцій, через які досвід часу в медіумі пам'яті перетворюється в орієнтування життєвої практики». Інакше кажучи, мова йде про те, як людина (суспільство) переживає, осмислює та реагує на минуле і яким чином це минуле вбудовується в сучасність, майбутнє. Останні дві категорії для Рюзена є, як не парадоксально, одними з ключових.

Він вважає, що «досвід, оброблений історичною свідомістю, завжди та базово має аспект сьогодення і майбутнього», а «через пам'ять про минуле тематизується й сьогодення й майбутнє як вимір актуальної практики життя». Історична свідомість в даному випадку виступає своєрідним містком для «минулого, сьогодення і майбутнього, конкретизований через досвід минулого». Тобто, історична пам'ять – це основа для самоідентифікації та історичної свідомості суспільства.

Таке бачення сутності комеморативних практик, способів самоідентифікації суспільства та ролі колективної пам'яті дає пояснення тим колізіям в історичній пам'яті Європи після Другої світової війни: був знищений, як написала Ханна Арендт, «місток між минулим та майбутнім» (особливо через катастрофу Голокосту), що породило неможливість вибудувувати проект майбутнього. Саме через це суспільства почали «переглядати» колективну пам'ять у пошуках цього зв'язку. Це було особливо важливо в умовах активного обговорення майбутнього Європи, ідеї Європейського союзу (саме через це засудження злочинів нацизму є одним з стовпів європейської єдності).

Хрестоматійною є ситуація з історичною пам'яттю в повоєнній Західній Німеччині. Політична пам'ять з самого початку існування ФРН будувалася на різкому запереченні (а іноді й відмежуванні)

будь-якого зв'язку або наступності з «варварським режимом націонал-соціалізму», – пише німецький політолог Хельмут Кьонінг. І це цілком природна реакція, особливо з урахуванням того, що від політичної машини Третього Рейху в новій державі не залишилося нічого, крім людей, які не так давно з легкістю підтримували цей «варварський режим». Саме комунікативна пам'ять представляє тут найбільший інтерес, тому що до сьогодні вона пройшла кілька етапів осмислення Другої світової війни та ролі в ній Німеччині. Важливим є те, що такий розвиток комунікативної пам'яті не був наслідком будь-якої політики пам'яті в ФРН, а відбувалося саме в просторі соціального дискурсу на найбільш загальному рівні.

Німецький історик Йорг Ехтернкамп стверджує, що, власне, «пам'ять про війну почалася ще до її кінця». Йдеться про те, що сприйняття війни в німецькому суспільстві, характерне для першої половини війни та для її закінчення – це дуже різні речі. Після 1943 року, коли ініціатива у війні перейшла до антигітлерівської коаліції, в самій Німеччині вже була присутня величезна кількість біженців від Червоної армії, згвалтованих жінок, людей, які втратили своїх близьких під час бомбардувань німецьких міст, що в сукупності породжувало значну травматичність для колективної пам'яті, з якою націонал-соціалістичній пропаганді впоратись було б дуже складно.

Все це й породило одну з найбільш популярних для першого періоду ідей, яку сформулював вже в назві своєї роботи Фрідріх Мейнеке – «Німецька катастрофа». Історик Олександр Борозняк зазначає, що «переважна більшість німців сприйняло закінчення війни не як звільнення, але як поразку, як національну катастрофу». Ця катастрофа не була виключно матеріальною: на тлі зруйнованих міст в «численних нотатках очевидців та травелогах зображувалося німецьке суспільство, охоплене страхом, розгублено блукаюче серед руїн найбільшого німецького самообману та намагається просто вижити».

У цей період питання про роль в націонал-соціалізмі взагалі не ставилися в самому німецькому суспільстві. Ця виняткова травматичність, яка до кінця війни (а особливо в 1945 - 1946 рр.)

досягла свого піку, створила справжню катастрофу пам'яті. На думку Ехтернкампа, тут відбувається перша хвиля «денацифікації» разом з Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі з 14 листопада 1945 по 1 жовтня 1946 роки (згодом робота трибуналу неодноразово поновлювалася для окремих справ). Це ще більше сприяло проникненню такої «травми злочинця» в колективну пам'ять, тому що ці процеси, про які розкривалося безліч жахливих подробиць, широко висвітлювалися в ЗМІ (чому активно сприяла окупаційна союзницька адміністрація). Тут дуже важливо підкреслити загальну інформованість суспільства про злочини нацизму, щоб більш чітко уявити собі силу забуття в колективній пам'яті.

На результатах Нюрнберзького процесу заснований другий етап розвитку колективної пам'яті вже в ФРН та, особливо, в НДР. Олександр Борозняк вважає, що цей етап приніс «не тільки страх, але й полегшення «попутникам» режиму та злочинцям «середньої ланки»: адже засуджені ті, хто винен». Джорджо Агамбен зауважує, що Нюрнберзький процес «вніс свій внесок в поширення ідеї про те, що проблема Освенцима вирішена». Нюрнберзький процес та денацифікація в цей період створили ілюзію того, що злочинці отримали по заслугах, а іншим здавалося, що вони повністю невинні. На зміну ідеї катастрофи прийшла ідея звільнення від ярма варварського націонал-соціалізму. Для цього, власне, 8 травня було об'явлено Днем звільнення. Ехтернкамп же стверджує, що «все це лише в рідкісних випадках відповідало індивідуальному досвіду та спогадам».

На думку Олександра Борозняка, «крах «Третього рейху» спонукав німців до корінного повороту в житті суспільства, до очищення від скверни нацизму». По суті, цей процес почався вже в кінці війни, коли «уніформа, партійні значки, книги і брошури потай знищувалися» в надії назавжди та безповоротно порвати з нацистським минулим, «розірвавши» тим самим нитку історичної пам'яті. Цьому ж свідчить і факт практично повної відсутності партизанського руху на території, окупованої союзниками (при тому, що до 8 травня та навіть трохи пізніше частини SS ще чинили опір).

Згодом це призвело до ідеї відчуження від війни на користь неврівноваженості Адольфа Гітлера та саме на нього була покладена відповідальність за війну. Саме на цьому тлі виникла дискусія у пресі, що отримала пізніше назву «дебати про вину» (одними з найяскравіших творів цієї дискусії є «Німецька катастрофа» Фрідріха Мейнеке та «Питання провини» Карла Ясперса, опубліковані в 1946 р).

З третім етапом формується нова віха у функціонуванні колективної пам'яті післявоєнної ФРН, що пов'язано з появою образу німецького народу як жертви: націонал-соціалістичного режиму, бомбардувань союзниками німецьких міст, наступу Червоної армії та подальшої втечі мільйонів німців, згвалтування німецьких жінок радянськими солдатами тощо. В цьому випадку політична свідомість молодій Федеративній Республіці формувалася не завдяки визнанню злочинних діянь в процесах політичної чистки та судового переслідування, а навпаки, в ході захисту та відмови від них. І, хоча, вважає Олександр Подорога, «пруський мілітаризм відкрито визнавався... причиною зла, але ведення війни вермахтом в принципі вважалося бездоганим».

У випадку з Голокостом, важко сказати, що була присутня відмова визнання провини німецького народу за знищення євреїв: це питання, скоріш за все, в результаті «рефреймування» пам'яті, відійшло на другий план, до «архіву», а з нього до «канону» перейшла величезна кількість більш злободенного матеріалу (при цьому, в інтелектуальному середовищі не зупинялася дискусія про провину та про формулювання «злочину проти людяності»). В результаті Кьонінг зазначає, що «Шоа було відсутнє в німецькій культурі пам'яті перших повоєнних десятиліть», а «спогад про війну та апропріація ролі жертви по всій очевидності володіли особливою привабливістю, так як вони дозволяли виключити з індивідуальної та колективної пам'яті знищення євреїв».

Четвертий період хронологічно відноситься до кінця 1960-х та аж до падіння Берлінської стіни. Першим кроком до переосмислення колективної пам'яті став процес люстрації, який розгорнувся в самому кінці 1950-х - початку 1960-х, коли зі страху перед

неонацистами, з уряду видалялися люди, які були пов'язані з «коричневим» режимом. Пов'язані вони, в першу чергу, з різким зростанням інтересу до звірств та злочинів Третього Рейху у ЗМІ, але вже не в результаті Нюрнберзького процесу, в якому фактично суд чинили зовнішні судді країн-союзників по антигітлерівській коаліції.

Відправною точкою для такої актуалізації став суд над Адольфом Ейхманом в 1961 році, на якому кореспондентом *The New Yorker* була Ханна Арендт, яка написала за результатами книги «Банальність зла: Ейхман в Єрусалимі». Важливим є те, що процес транслювався в прямому ефірі по ізраїльському радіо й саме в цьому полягав особливий спосіб медіації. Крім широкої актуалізації злочинів нацистського режиму, відкрилося й багато інших проблем, пов'язаних з Голокостом, з відчуженням та профанацією самої смерті, а питання провини актуалізувалося ще більше.

У книзі Арендт показує, що в умовах «морального колапсу цілої нації» вина за масові вбивства лежить не тільки на політичному апараті Третього Рейху, а й на самих звичайних, пересічних людях, що сприймали навколишній зло як банальне, повсякденне». Арендт показує, що Ейхман «зовсім не був чудовиськом або якоюсь психопатологічною особистістю», а був «неймовірно нормальною людиною», скоюючи злочини тільки з бажання добре зробити свою роботу. «Півдесятка психіатрів, – пише Арендт, – визнали його «нормальним... священник, який регулярно відвідував Ейхмана в тюрмі... назвав Ейхмана «людиною з дуже позитивними поглядами».

Російсько-американський історик Микола Копосов, коментуючи книгу Арендт, показує, що саме завдяки цьому процесу актуалізувалася ідея «німецької провини», оскільки Арендт показала Ейхмана як звичайну людину, звичайного кар'єриста в умовах тоталітарного суспільства. Через широке висвітлення суду на Ейхманом в ЗМІ, тема Голокосту спливла в суспільній свідомості ФРН з новою силою (особливо на тлі хвилі вандалізму та антисемітизму 1959 - 1960 рр.).

З цього моменту тема звірств нацистського режиму проникає в усі сфери громадського життя. Наприклад, п'єси Петера Вайса

«Дізнання» та Рольфа Хоххута «Намісник» викликали широкий резонанс не тільки в ФРН, але і в НДР. В результаті запеклих дебатів, німецький Бундестаг скасував термін давності злочинів, пов'язаних з вбивством. У 1979 році вийшов телевізійний серіал «Голокост», який і сприяв поширенню цього терміна. «Відтепер німці, – пише Хельмут Кьонінг, – були вже не в статусі жертв, а в статусі злочинців, які зробили всіх інших своїми жертвами».

В німецькому суспільстві почався процес «вторинної травматизації» через «вторинні свідoctва». Цей процес описує історик та філософ Олена Трубіна: зі сфери індивідуальної психології (як травматичної реакції слухача на розповідь жертви) на сферу колективної пам'яті. Тобто, німецьке суспільство через викриття нових документів, свідoctв та фактів, наново переживало травму, що ще більше актуалізувало oral history та memory studies, а це – нові свідoctва, нові травми.

Апогеєм цього дискурсу стала промова федерального президента Ріхарда Вайцекера 8 травня 1985 року в Бундестазі, в якій він заявив, що, «критичний спогад про націонал-соціалістичне минуле та про варварства нацистського режиму не підриває колективної ідентичності ФРН, а повинно бути включено в її нормативний фундамент».

Саме з цього моменту починається наступний етап осмислення минулого в ФРН, який був пов'язаний з широким громадським обговоренням темних та ганебних подій власного минулого. На початку 1990-х про все це було набагато легше говорити, ніж в 1950-х, тому що, нехай і не повною мірою, але, як показує Кьонінг, «націонал-соціалістичне минуле з феномена новітньої історії перетворюється в історію <...> та йде зі сцени». Своєрідним апогеєм такої суспільної дискусії стала експозиція «Війна на знищення. Злочини вермахту в 1941 - 1944 рр», яка остаточно розвіяла «легенду про не заплямований злочинами вермахт», що проходила з березня 1995 до листопада 1999 року. Особливо сильний резонанс стався тоді, коли з'ясувалося, що ряд підписів під фотографіями виявилися не вірними та цей інцидент розбирала особлива комісія. Павло Аксьонов

вважає, що «сам факт того, що цей скандал вибухнув вельми примітний... в Німеччині... існує стійке переконання, що регулярна армія не була причетна до злочинів».

Такий вибух у колективній пам'яті пов'язаний, насамперед, з тим, що ці резонуючі факти та думки зберігалися в «архіві» надто довго та надто швидко вони потрапили в «канон». Справа в тому, що значна частина фактів, що осмислювалась в цей період, була вже опублікована, починаючи ще з кінця 1940-х років, але не були сприйняті суспільством.

Показовим є те, що виставку відвідало близько 860 тисяч осіб, хоча, насправді, задіяно було значно більше людей через лекції, телепередачі, зустрічі з політичними діячами та вченими, дебати в Бундестазі та регіональних парламентах, в місцевих зборах депутатів, й, крім того, було видано більше двох десятків книг, присвячених дискусіям навколо експозиції. У цьому ключі, ціла хвиля новітніх публікацій актуалізує знову події війни та представляє їх з точки зору німців. Знаковими в цьому плані видається роман «Траєкторія краба» лауреата Нобелівської премії з літератури 1999 року Гюнтера Грасса, опублікований в 2002 році та книга «Пожежа» історика Йорга Фрідріха про бомбардування Дрездена, опублікована в тому ж році.

Ханна Арендт виводить цей ріст зацікавленості до колективної пам'яті в післявоєнному німецькому суспільстві через відчуття «розриву», або, як вона його називає, «щілини» (в перекладі Данила Аронсона – «дірки») між минулим та майбутнім. Це відчуття виникає тоді, коли минуле вже безповоротно пішло, що виражено в самій соціальній, політичній, економічній дійсності, а майбутнє ще не настало та не визначено. Для ілюстрації такого відчуття вона використовує рядок з вірша Рене Шара: «Ми успадкували світ, який зовсім не був нам заповіданий». Це момент «розвилки», момент відчуття «розриву» зв'язності історичної пам'яті, це проміжок в історичному часі, – коментуючи ідеї Ханни Арендт, пише Франсуа Артог, – «де ми усвідомлюємо інтервал у часі, повністю визначений тим, чого вже немає, і тим, чого ще немає».

Йдеться про те, що минуле впливає на майбутнє, а політична

пам'ять є джерелом багатьох конфліктів та взаємин. Майбутнє ж, «попри те, що можна було б очікувати, тіснить нас назад в минуле». У цьому випадку, Арендт за допомогою концепту «щілини» між минулим та майбутнім намагається представити не тільки ситуацію повоєнного світу, а й певне осмислення того, що пізніше Саул Фрідландер назвав *подією-на-межі*.

У зв'язку з цим, знаковою є його книга спогадів (свідощів). Йому вдалося пережити Шоа (при цьому, він втратив батьків, які загинули в концтаборі). У цьому ж зв'язку він разом з колегами в 1989 році створює журнал «History and Memory», показуючи тим самим, що ніяких явних протиріч між історією та пам'яттю немає і вони можуть доповнювати один одного.

Алейда Ассман акцентує увагу на тому, що завдяки роботі Фрідландера актуалізується вже створений в 1960-і роки напрямок Oral History, який працює безпосередньо з комунікативної пам'яттю в тому сенсі, в якому її розуміє Ян Ассман. Тут же «поняття «свідчення» («testimony») тих людей, хто пережив Голокост, набуло набагато більшу значимість», – пише Алейда Ассман. Таким чином, для неї «суб'єктивний досвід та об'єктивний аналіз вже не вважаються непомітними, вони доповнюють один одного».

Для Франкліна Анкерсмита саме тут криється «суб'єктивний історичний досвід». У цьому ключі історія мислиться як «переживання, родинне живому розгадуванню етико-естетичних парадоксів». Акцент тут ставиться на «схоплюванні» минулого та минулого як сукупності «живих, автентичних, а не застиглих подій». Все це відбувається саме через досвід свідка. Не випадково, що, на думку американського історика та культуролога Кеті Карут, найбільш травматичним досвідом для жертв Голокосту є заборона або неможливість розповідати про що-небудь, невіра слухачів.

На матеріалі всього післявоєнного дискурсу про Голокост добре видно безпрецедентність цієї трагедії, її абсолютна невписаність не тільки в світову історію, а й в нормальний процес функціонування пам'яті. Саме в зв'язку з Шоа до колективної пам'яті застосовується клінічне поняття травма. Культуролог Оксана Мороз показує, що на

цьому тлі виникає навіть цілий напрям досліджень trauma studies.

Алейда Ассман показує травматичність колективної пам'яті через аналогічний механізм травми в індивідуальній пам'яті: тут є все той же посттравматичний синдром, дисоціація, роздвоєння особистості та ін. Так само й вилікувати таку травму можна тільки перекладом її наслідків зі сфери несвідомого «в свідомі форми пам'яті» шляхом говоріння та створення певної «рамкової конструкції», завдяки якій ті чи інші травматичні події можуть бути вписані в соціальну пам'ять.

Колективна травма різними способами (замовчуванням, забування, заміною) може бути «залікована» (але не вилікувана). Ассман порівнює таку травму з образом «не прооперованої свинцевої кулі в тілі». Перебуваючи в тілі людини, вона все ж є чужорідним тілом та «підриває категорії традиційної логіки: як розрізнення внутрішнього та зовнішнього, так і присутності та відсутності». Саме в зв'язку з цим тема Шоа не тільки не йде разом з комунікативною пам'яттю, але й травматизується повторно в багатьох європейських країнах, зокрема й в самій Німеччині, в якій ця тема до середини 1960-х років не згадувалася зовсім.

На думку Теодора Адорно, ми зараз живемо в часі «після Освенцима»: тут важливо, що це не пост- та не мета-, оскільки ці приставки означають певний вид відносин з попередньою традицією. У цьому ж випадку підкреслюється унікальність та критичність Шоа для людської історії і пам'яті, підкреслюється неподоланність цієї події (хронологічно, ми звичайно ж, далеко від Голокосту, але ця подія не відпускає людство). З іншого ж боку, як зазначає російський філософ Валерій Подорога, якщо ми висуваємо «припущення про те, що «внищення євреїв» є немислимим та незбагненим фактом історії, робимо нацизм так само незрозумілим»

Список рекомендованих джерел та літератури за темою:

1. Агамбен Дж. Homo Sacer. Что остается после Освенцима: архив и свидетель. – М. : Европа, 2012. – 192 с.

2. Анкерсміт Ф. Постмодерністська приватизація минулого / пер. з англ. І. Реброва, В. Склокін // Україна Модерна. – № 15 (4). – 2009. – С. 246 – 271.
3. Арендт Х. Банальність зла. Ейхман в Ієрусалиме. – М. : Європа, 2008. – 424 с.
4. Арендт Х. Между прошлым и будущим. Восемь упражнений в политической мысли / пер. с англ. и нем. Д. Аронсона. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2014. – 416 с.
5. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / пер. с нем. Б. Хлебникова. – М. : Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.
6. Ассман Я. Культурная память : Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М. Сокольской. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
7. Карут К. Травма, время и история // Травма: пункты: Сборник статей / сост. С. Ушакин и Е. Трубина. – М. : Новое литературное обозрение, 2009. – С. 561 – 581.
8. Подорога В. Память и забвение (Т.В. Адорно и время «после Освенцима») [Электроний ресурс]. - Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/116/p9.html>
9. Трубина Е. Феномен вторичного свидетельства: между безразличием и «отказом от недоверчивости» // Травма: пункты: Сборник статей / сост. С. Ушакин и Е. Трубина. – М. : Новое литературное обозрение, 2009. – С. 171 – 204.

Питання для самоконтролю за темою:

1. В чому специфіка визначення історичної свідомості Йорна Рюзена та в чому його значення для memory studies?
2. В чому полягає суть дискусії про «унікальність події Голокосту»?
3. Яким є взаємозв'язок Голокосту та розвитку memory studies після Другої Світової війни?
4. Якими були основні етапи осмислення тоталітарного минулого та злочинів нацизму в післявоєнній Німеччині?
5. Яким чином Ханна Арендт описує ситуацію з колективною пам'яттю в післявоєнній Німеччині?
6. Як проявляється травматичність у колективній пам'яті? (за Алейдою Ассман)

7. Що таке «вторинна травматизація» та яка її роль у колективній пам'яті?

План семінарського заняття на тему:

«Проблематика тоталітарного минулого в роботах Йорна Рюзена»

1. Поняття історичної свідомості в концепції Йорна Рюзена, складові історичної свідомості, сфери реалізації.
2. Місце поняття Голокосту в формуванні сучасного європейського проєкту, проблематика «унікальності події Голокосту» та проблеми, що оформилися за декілька десятиріч пропрацювання пам'яті про травматичні події.
3. Капсулювання пам'яті про Голокост та досліджень Голокосту в сучасному публічному та академічному просторі. Проблема аналізу злочинів тоталітарних режимів в порівняльній перспективі

Самостійна робота здобувача

Самостійна робота в рамках курсу «Сучасний філософський інструментарій досліджень історичної пам'яті» заснована на роботі з першоджерелами в сфері memory studies. Робота з першоджерелом передбачає не тільки роботу з літературою, а й елементи дослідницької роботи, що є підготовкою до написання есе. Самостійна робота поділена на 4 тематичні блоки та есе:

1. Філософсько-історичний контекст появи поняття «колективна пам'ять» (12 годин):

- робота з літературою до Теми 1;

2. Особливості французької філософсько-історичної традиції та її місце у світовому доробку (12 годин):

- робота з літературою до Теми 2;

- польове дослідження одного «місця пам'яті» в Одесі: його історії, сприйняття сучасною спільнотою тощо;

3. Німецька філософсько-історична традиція до та після Другої світової війни (12 годин):

- робота з літературою до Теми;

4. Особливості рефлексії тоталітарного минулого у посттоталітарних країнах (12 годин):

- робота з літературою до Теми 4;

- польове дослідження одного радянського меморіального простору в Одесі: його історії, сприйняття сучасною спільнотою тощо;

5. Написання есе за тематикою: «Історична пам'ять в сучасному місті: комунікативний, культурний та політичний шари» (12 годин):

- робота з основною літературою до курсу;

- робота з додатковою літературою до курсу;

- написання тексту есе.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Історична наука у ХІХ та у ХХ ст.: кризи, злами та «повороти».
2. Новаторські підходи до вивчення минулого у першій половині ХХ століття.
3. Зміст поняття «колективна пам'ять» за Морісом Гальббаксом.
4. Механізми функціонування «соціальних рамок» пам'яті
5. Критика поняття «колективна пам'ять» (Марк Блок, Сюзан Зонтаг тощо).
6. Французька філософсько-історична традиція та європейський контекст.
7. Основні відмінності «континентальної» та «англо-американської» філософсько- історичної думки.
8. Дискусія про взаємозв'язок історії та пам'яті у філософсько-історичному дискурсі (Жак ле Гофф, П'єр Нора, Поль Рікер, Алейда Ассман, Франклін Анкерсміт тощо).
9. Розвиток концепції Моріса Гальбакса П'єром Нора. Концепція «місце пам'яті».
10. Алейда Ассман про концепцію «місце пам'яті».
11. Особливості та основні засади розвитку філософсько-історичної думки Німеччини до Другої світової війни.
12. Післявоєнна філософсько-історична думка та особливості рефлексії нацистських злочинів в розділеній на два табори Німеччині.
13. Особливості дослідження колективної пам'яті у німецькій філософсько-історичній думці другої половини ХХ ст. (Ян та Алейда Ассмани).
14. Рівні формування пам'яті та типи колективної пам'яті за Алейдою Ассман.
15. Поняття «архів» та «канон» та їх роль в колективній пам'яті. «Рефреймування» пам'яті.
16. Рефлексія тоталітарного минулого у пострадянських країнах та у Німеччині: спільне та відмінне.
17. Філософсько-історична думка у неєвропейських посттоталітарних країнах Африки, Південної Америки, Південно-східної Азії тощо.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Ассман А. Рефреймируя память. Между индивидуальными и коллективными формами конструирования прошлого [электронный ресурс. Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/11839>]
2. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
3. Зерній Ю. Исторична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. – 2007 – № 1 – С. 71-76.
4. История и память: историческая культура Европы до начала нового времени / Под редакцией Л. П. Репиной. — М.: Кругъ, 2006.
5. Касьянов Г., Толочко О. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // УІЖ – 2012 – № 6 (507) – С. 4-24.
6. Коннертон Пол. Як суспільства пам'ятають. — К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
7. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід (за заг. ред. Ю. Шаповала) – К.: ІПЕНД, 2013.
8. Нора П. Франция. Память. – СПб: Изд-во СПб ун-та, 1999.
9. Рикёр П. Память, история, забвение. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
10. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.
11. Хальбвакс М. Социальные классы и морфология. СПб: Алетейя, 2000.
12. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина. М.: Новое издательство, 2007.
13. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – 2-3 (40-41) [<http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>]
14. Холокост и ГУЛАГ: что остается после памяти. Беседа с профессором кафедры литературы Лейденского университета Эрнстом ван Альфеном [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/17231>]
15. Феномен прошлого / отв. ред. И. М. Савельева, А. В. Полетаев; — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. — 476 с.
16. Mink G. Geopolitics, Reconciliation, and Memory Games: For a New Social Memory Explanatory Paradigm [<http://www.ukrainianstudies.uottawa.ca/pdf/Mink%202009.pdf>]

Додаткова

1. Нарвселіус Е. Аромат пам'яті з присмаком ностальгії: тематичні ресторани в пограниччях Центрально-Східної Європи // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис [<http://uamoderna.com/md/narvselius-thematic-restaurants-see>]

2. Нарвселиус Е. “Зникле” населення й проблеми міської пам’яті в містах Центрально-Східної Європи // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис [[http://uamoderna.com/ event/narvselius-vanished-people](http://uamoderna.com/event/narvselius-vanished-people)]
3. Пам'ять історична / Г. Горак // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник [Текст]: навч. посіб. для студ. вузів / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. — К. : Вища школа, 2002. — С. 281.
4. Поппер К. Злиденність історизму. – Київ: Абрис, 1994. – 192 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Інтернет-журнал об исторической науке и обществе «Гефтер» <http://gefter.ru/journal>
2. Публічна група «Hubs of History» <https://www.facebook.com/groups/1759275200969418/>
3. The journal «History and Theory» <http://www.historyandtheory.org/journal.html>

Навчальне видання

Довгополова Оксана Андріївна

**СУЧАСНИЙ ФІЛОСОФСЬКИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ
ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ**

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

*з вибіркового курсу для здобувачів третього (освітньо-наукового)
рівня вищої освіти спеціальності 033 Філософія*

В авторській редакції

Підп. до друку 17.03.2021. Формат 60x84/16.
Ум.-друк. арк. 2,09 . Тираж 20 пр.
Зам. № 2230.

**Видавець і виготовлювач
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова**

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р. Р 51